MŰHELY

AZ 1055. ÉVI TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL SZEMÉLY- ÉS HELYNEVEINEK EREDETÉRŐL[1]

1. Az 1055-ben készült és eredetiben fennmaradt Tihanyi Alapítólevél gazdag szórványanyaga a magyar történeti nyelvtudomány számára elsőrendű fontosságú kutatási terület. Ezt ismerte fel többek között a nyelvész MELICH JÁNOS is, aki 1934-ben a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályán tartott ülésén a „Latinbetűs helyesírásunk eredete" című előadását azzal kezdte, hogy az első és kétségtelen hitelű, eredetiben fennmaradt latin nyelvű emlékünk, az 1055-ből való Tihanyi Alapítólevél kiválóan alkalmas latin betűs helyesírásunk eredetkérdésének tisztázására. Mert az alapítólevél „latin szövegébe 58 magyar közszó van beágyazva, s ezenfelül van benne 32 olyan magyar hely- és személynév, amely részben ma is él nyelvünkben, részben pedig hangalakja később előkerülő adatok alapján megfejthető. Összesen tehát 90 magyar szórvány van e latin oklevélben. S ennek a 90 magyar szórványnak meglepően következetes a helyesírása" (MELICH 1935: 99).

KRISTÓ GYULA történész az „Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján" című tanulmányában összehasonlította a latin nyelvű (interpolált) Pannonhalmi alapítólevél (1002), a (valódi) Veszprémi adománylevél (1009), az (interpolált) Pécsi alapítólevél (1009) és a (valódi) görög nyelvű Veszprémvölgyi alapítólevél (1018) helyneveinek eredetét, illetőleg ezen korai oklevelekben előforduló helynévadások módját (KRISTÓ 1993: 200–5). Végkövetkeztetésként megállapította, hogy a „X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek" (KRISTÓ 1993: 204). A Veszprémvölgyi alapítólevél keletkezése után alig telt el két-három emberöltő, és „az 1055. évi tihanyi alapítólevélben előforduló 76 helynévben már túlsúlyban vannak az uráli, finnugor eredetű magyar nevek, ami egyszerre mutatja a magyarság letelepedésének, helynévalkotásának előrehaladtát és a nem magyar ajkúak (főleg szlávok) nyelvi beolvadását" (KRISTÓ 1995: 266).

[1] A Tihanyi Alapítólevél 950. évfordulójára megjelent kiadványban közölt dolgozat módosított változata, készült a Névtani Értesítő számára. E tanulmány tudomásunk szerint Fehértói Katalin utolsó munkája, melyet a rá való emlékezés mellett (l. e számunk végén) változatlan formában közlünk. A benne felvetődő, sokfelé ágazó és történeti névkutatásunk alapjait is érintő tartalmi és módszertani kérdések kapcsán ugyanakkor tudományos vitát kezdeményezünk, melynek a Névtani Értesítő hasábjain is teret kívánunk biztosítani. (A szerk.)

DOI: https://doi.org/10.29178/NevtErt.2006.18 NÉVTANI ÉRTESÍTŐ 28. 2006: 161–70.

Az idézett vélemények ismeretében fel lehet és kell tennünk a kérdést: vajon a tihanyi alapítólevél magyar szórványaiban az „58 magyar közszó" mellett mennyi a magyarnak tekinthető személynév? A kérdés lehetőség szerinti megválaszolása annál is fontosabb, mert általános vélemény szerint a „magyarságnak már a honfoglalást megelőző időben is fejlett személynévrendszere volt. Erre közvetlen adataink alig vannak, az ómagyar kor névadásából és összehasonlító kutatásokból lehet rá következtetni" (ZELLIGER 2005: 18). Vagyis érdemes megvizsgálni, hogy az idegen (szláv, német, török eredetű) nevek mellett melyek a magyar személynevek az 1055-ben készült Tihanyi Alapítólevélben.

2. Előbb azonban szót kell ejtenünk egy eddig szélesebb nyilvánosságot nem kapott sajnálatos tényről, arról, hogy a magyar történeti névkutatás nagy kárára az alapítólevél írója nem nevezte meg az egyház és a szerzetesek számára adományozott száznegyven mansiót, azaz a foglalkozásuk szerint felsorolt szolgálónépek neveit nem jegyezte fel.

A király elrendelte, hogy a jegyző foglalja írásba az egyház és a szerzetesek szükségleteinek ellátására rendelkezésükre bocsátott adományát. Mely „20 ekealja föld 60 mansio-val, 2 szőlőműves szőlőikkel, 20 lovas szolga, 10 halász, 5 lovász, 3 gulyás, 3 juhász, 2 kanász, 2 méhész, 2 szakács, 2 varga, 2 kovács, 1 aranyműves, 2 ács, 2 molnár malmaikkal, 1 esztergályos, 1 ruhamosó, 1 tímár, 10 szolgáló… Mindent egybevéve tehát az egyház szolgáinak száma 140 mansio" (SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása, in: ZELLIGER 2005).

ERDÉLYI LÁSZLÓ számítása szerint a felsorolt szolgálónép [családtagokkal együtt] összesen mintegy hétszáz fő lehetett (PRT. 10: 12). Voltaképpen a magyar történeti névkutatást érte nagy veszteség, mert a hiteles és eredeti 1055. évi Tihanyi Alapítólevél szolgálónépeinek nevét nem ismerhettük meg. Pedig kitűnő alkalom kínálkozott volna az összehasonlításra egyrészt az oklevélben szereplő egyházi és világi tisztséget betöltő, nyilván a felsőbb társadalmi réteghez tartozók elnevezése és a szolgálónépek nevei között, másrészt a szolgálónépi névsorból esetleg következtetni lehetett volna a Tihanyi Alapítólevél helyneveiben előforduló személynevekre is. Továbbá egy, a 11. század közepéről származó szolganévsor megmutathatta volna a különbséget vagy hasonlóságot a mintegy nyolcvan évvel később készült 1138. évi dömösi szolgálónépi összeírás neveihez képest. Esetleg kiderülhetett volna, hogy az 1055-ben a Balaton környékén élő különféle foglalkozású személy közül kinek lehetett magyarnak minősíthető neve, vagy mely foglalkozási ághoz tartozónak volt szláv, német, esetleg török eredetű neve.

Nemrég kifejtettem: tévedés azt feltételezni, hogy a forrásokban fennmaradt adatok felölelik a Kárpát-medence teljes Árpád-kori névanyagát. A 11–13. században éltek emberek, ám nevükről, lakóhelyükről, birtokukról, földjük határrészneveiről nem készültek feljegyzések, vagy ha igen, azok nem maradtak ránk (FEHÉRTÓI 2005: 461). Korábban megfogalmazott véleményemet messzemenően igazolja a Tihanyi Alapítólevélben név nélkül felsorolt száznegyven különféle foglalkozású szolgálónép (köztük tíz nő).

3. A Tihanyi Alapítólevél teljes körű nyelvtörténeti feldolgozását BÁRCZI GÉZA végezte el „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék" című művében (1951).

Az alapítólevél helyneveit ERDÉLYI LÁSZLÓ azonosította (PRT. 10: 238), majd BÁRCZI vizsgálta. A helynév-azonosítások közül néhányat elutasított, de elfogadta ERDÉLYI véleményét, aki a *Culun* vizet a Fejér megyei Kajtori-tónak vélte. GYÖRFFY

GYÖRGY „A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz” című dolgozatában a *Culun* vizet a Duna–Tisza közén, Izsák és Páhi területén ma is meglévő „nagy terjedelmű” *Kolon*-tóval azonosította. A dolgozatához csatolt térképen megjelölte a határleírásokban felsorolt földrajzi neveket, és összehasonlította az 1211. évi határjárás adataival (GYÖRFFY 1956: 407–15).

4. Az 1055. évi Tihanyi Alapítólevél személyneveit szerepük, rendeltetésük szerint két fő csoportra lehet osztani. Az első csoportba tartozik az alapító *Andreas* rex (András király) valamint *Bela* dux (vezér) nevén kívül az oklevél hitelességét igazoló egyházi és világi hivatalt, méltóságot betöltő tizenkilenc személy neve. A latin formában leírt *Andreas* (2), *Benedictus*, *Clemens*, *Helias*, *Lazarus*, *Martinus*, *Maurus*, *Nicolaus*, *Vitus*, a szláv eredetű *Bela*, *Preca*, *Voyteh*, *Zache*, a német *Gilco*, *Lutouic* (> *Ludvig*), *Nana*, a latin *Ireneus*-ból alakult, de magyarnak tekinthető *Ernye ~ Ernyei*, a talán olasz *Fancel* és az ismeretlen eredetű *Celu*.

A személynevek második fő csoportja az alapítólevél helyneveiben fordul elő. Ezek egyfelől a „személynév és természeti adottság vagy emberi létesítmény kapcsolata” (BÁRCZI 1951: 66) révén váltak helynevekké, másfelől a helynév puszta személynévből alakult. BÁRCZI az alapítólevél helyneveiként és a helymegjelölések egyik tagjaként előforduló személynevek *(Babu*, *Bagat*, *Culun*, *Ecli*, *Fotudi, Gamas, Gunu, Huluoodi, Koku, Knez, Mortis* (2), *Olup, Opoudi, Petre* (2), *Putu, Tichon, Turku,[Ugrin], Ursa)* eredetét, alakulásuk módját részletesen elemezte. Az utóbbi időben előkerült Árpád-kori személynévi adatok birtokában, valamint az újabban megfogalmazott névmagyarázatok ismeretében azonban lehetőség kínálkozik néhány 1055-ből származó személynév eredetének, értelmezésének felülvizsgálatára.

5. A *Babu humca* helymegjelölésben BÁRCZI szerint a *Bab* névalak „eredete, jelentése ismeretlen, s ennélfogva olvasása is nagyon bizonytalan”, noha az 1055. évi határpontnak és névalaknak megfelelő 1211. évi „ad sabulum *Bab* helymegjelöléssel” egyetért (BÁRCZI 1951: 53). *Bab ~ Baab* helynév Nyitra megyében két helyen is volt, és az egyiknek ma is *Báb* a szlovák neve (GYÖRFFY 4: 345), ezért miért ne lehetne a *Babu* egy *Bab* személynév *-u* véghangzós alakja, amely vagy a szláv eredetű *baba* ’vénasszony’ szóból rövidült, vagy egy szláv (lengyel) *Bab* személynév átvétele (vö. FNESz. 1: 128).

A *Gamas* nevet BÁRCZI ismeretlen eredetűnek véli (BÁRCZI 1951: 26). ZELLIGER szerint a helynév alapja „talán a régi magyar *Gama* személynév *-s* képzős származéka. Ez a személynév esetleg szláv eredetű” (ZELLIGER 2005). A FNESz. *Gamás* névcikkében idézett egy 1270. (helyesen 1279.) évi *Gama* névalakot, de a név helyes olvasata *Gyama*, mert a személynév a későbbiekben *Giama* alakban is előfordul (ÁrpSzt. 336; GYÖRFFY 3: 135, 137). Jó példa a *Gama* személynév helyes olvasatára *Gyoma* helynevünk *Gama* alakja (1332–1337, GYÖRFFY 1: 507). Egyébként a *Gamas* helynév valóban szláv eredetű, mert összevethető a lengyel *Gamasz* családnévvel (FNESz 1: 495).

BÁRCZI szerint a *Gunusara* földrajzi névben a *Gunu* „személynév eredete, jelentése teljesen ismeretlen”, mert *Gönyü*-nek olvasni „hangtanilag lehetetlen”, továbbá ERDÉLYI LAJOSnak a mai, Győr megyei Gönyűvel való azonosítását sem lehet elfogadni (BÁRCZI 1951: 57). Kérdés: miért ne lehetne *Gönyü*-nek olvasni a *Gunu* névalakot, hiszen az Abaúj megyei (Hernád)*Gönyü* első adata 1255-ben *Gunu*potoka volt (GYÖRFFY 1: 89)? A Győr megyei *Gönyű* (1222: *Gueneu*, 1224: *Gunew*, 1225: *Gynu*, 1237–1240: *Gunu*,

1300: *Gunu*; GYÖRFFY 2: 587) és az Abaúj megyei *Gönyű* helyneveket KISS LAJOS a szláv (lengyel) eredetű *Gniew* személynévből magyarázza, s ehhez idézi a Dömösi összeírásból (1138/1329) a *Gune* személynevet (FNESz 1: 527). Véleményem szerint az 1055. évi *Gunu* személynév magyarázható az 1248: *Gonov*, 1291: *Gon* személynévből is (ÁrpSzt. 345), mely a szláv **Gonu* 'pulsio' > délszláv *Gonimir* (MARETIĆ 1886: 119) átvétele lehet. Továbbá, ha volt Győr és Abaúj megyékben *Gönyü* helynév, lehetett a Duna–Tisza közén, a mai Izsák területétől és a Kolon-tótól nyugatra is *Gönyü sára (Gunusara)* földrajzi név, amint azt GYÖRFFY közölte is, megjelölve az általa készített térképen (GYÖRFFY 2. térképmelléklet; vö. ZELLIGER 2005: II).

A hatodik birtokdarab egyik tagja „közvetlenül a Balaton mellett" *Koku zarma* volt. E helynévi alakulatban a *Koku* személynév, a *zarma* 'benyúló földnyelv' jelentésű közszó, melyet MELICH a *szarv* alakváltozatának tart (BÁRCZI 1951: 21). MELICH értelmezésével egyezik ÉRSZEGI fordítása is: „egy hely, amely ugyancsak a Balaton tónál kezdődik, *Koku szarva* a neve." A *Koku* személynév eredetét BÁRCZI nem tekinti tisztázottnak, mivel a PAIS-féle török etimológiát elveti. Viszont megállapítja, hogy e vidéken voltak *Kak* helynevek. KISS LAJOS a Somogy megyei *Felsőkakpuszta,* a Zemplén megyei *Hernádkak,* valamint a Szatmár megyei *Kak* helyneveket az Árpád-kori, 1138/1329: *Kaku* személynévvel (ÁrpSzt. 442) kapcsolja össze, mely szláv eredetű, l. cseh *Kok*, lengyel *Kok* személynév (FNESz. 1: 669). Tehát az 1055. évi *Koku zarma* nevű terület első tagja szláv eredetű személynév.

A Tolna megyei *Mortis* helynévben és a *Mortis vására* helymegjelölésben a *Mortis* személynév a latin *Martinus*-ból alakult. MELICH szerint a cseheknél a *Martinus* igen elterjedt név volt (SzlJsz. 1/2: 195–6). BÁRCZI a *Mortis* névben a „csonka (becézett) formához járuló *-s* kicsinyítő" magyar személynévképzőt lát (BÁRCZI 1951: 35), ám e magyar képző megegyezik az igen eleven szláv (cseh) *-š* személynévképzővel, l. cseh *Martiš* személynév (FNESz. 2: 105, *Martos* a.). Tovább mivel az 1055. évi helynévi adatokon kívül az Árpád-korban ez a névalak eddig nem került elő, ezért is szláv (és nem magyar) személynévképzős alaknak tartom a *Mortis*-t.

Az Árpád-korban kedvelt *Petre* személynév (ÁrpSzt. 634) BÁRCZI (1951: 41) és ZELLIGER véleménye szerint vagy a déli szláv *Petre* átvétele, vagy a latin *Petrus* személynév magyar *-e* becéző képzővel létrejött változata. Az Árpád-kori *Petre* személynév déli szláv eredetű, ahogy azt MELICH megállapította (SzlJsz. 1/2: 122, 202). Erre példa 1188-ból a szerb-horvát „*Petre* filius Stresi … *Petre* filius Mille" (SMIČIKLAS 2: 222). Déli szláv *-e* személynévképzővel alakult nevek még: *Andre, Dime, Djure, Jane, Jure, Lale, Luce, Luke, Mate, Mike, Pece, Pere, Stepe, Steve, Vane, Zane* stb. (SPLITTER-DILBEROVIĆ 1966: 59, 314), valamint: *Bede* < *Benedictus, Ćure* < *Cirillus, Dobre, Klime, Tane* < *Athanasius, Tude* < *Theodorus* stb. (MARETIĆ 1886: 97–9).

Jóllehet az Árpád-korból előkerült *Petra* személynév is (ÁrpSzt. 634), mégsem lehet az alapítólevélben előforduló *Petre zenaia* birtokos jelzős szerkezetű határrésznévben a *Petre* névalakot a *Petra* személynév vagy a 'kő' jelentésű latin főnév birtokos esetének felfogni, és *Petra szénájá*-nak fordítani. Mivel az alapítólevél „kétségbe nem vonhatóan magyarul beszélő személytől eredt nyelvi tényeket örökít meg" (PAIS 1955: 5), nem valószínű, hogy az oklevél szerkesztője, írója tökéletes magyarsággal kigondolta és leírta a *szénája* utótagot, de előtte a *Petra* személynevet vagy a latin *petra* főnevet alanyesetből áttette birtokos esetbe.

Az alapítólevél egyik tanújának jele: „Signum *Zache* comitis palatini" volt. BÁRCZI meg van arról győződve, hogy a *Zache* névalak a bibliai *Zacheus*-ból alakult, mégis úgy látja, hogy „nincs tisztázva a *Zacheus* és *Zache* viszonya" (BÁRCZI 1951: 60). ZELLIGER a *Zache* nevet a *Petre* és *Mortis* nevekkel együtt rövidüléses és kicsinyítő képzővel továbbképzett névnek tartja. Mivel fentebb kifejtettük, hogy a *Petre* szláv *-e* személynévképzős név, ezért valószínű, hogy a *Zacheus*-ból rövidült *Zache* sem magyar, hanem szláv *-e* személynévképzős alakulat.

A hetedik és a nyolcadik birtokrészben vannak „halászhelyek és nádasok, amelyek a *Szik vejszéje* és a révhez vezető út között fekszenek… van egy másik hely is, ugyancsak a Balatonban *Put vejszéje* és *Kenéz* között" (ÉRSZEGI GÉZA fordítása). Az említett három határpont helyét nem lehet pontosan megállapítani. A talán *Kenesé*-hez köthető *Knez* BÁRCZI szerint „magyar elnevezés, alkalmasint helynévül használt szláv eredetű személynév vagy méltóságnév *кънęзь* 'dux, fürst' (BÁRCZI 1951: 25). Ismeretes, hogy *Kenese* és *Kanizsa* helyneveink egy déli szláv *Kneža* 'a fejedelemé, a kenézé' jelentésű helynév átvételei (FNESz.), vagyis e helynevek szláv névadáson alapulnak. Ugyanígy a korainak számító *Knez* helynevet is inkább szláv, mint magyar elnevezésnek vélem (l. alább).

A *Putu uueieze* határpontot jelölő „birtokos szerkezetben a jelző személynév lehet, de ennek az etimológiája ismeretlen" (ZELLIGER 2005). BÁRCZI hangtörténeti okokból nem tartja lehetségesnek, hogy a *Putu* névalak a német *Pot*, *Poto* személynév alakváltozata lenne. Jóllehet MELICH az 1055. évi *Putu* személynevet „inkább" német eredetűnek tekinti, de felveti a név szláv (*путь* 'via' > *Pota*, *Puta*) eredetét is (SzlJsz. 123).

A Tihanyi Alapítólevélben előforduló *Putu* személynévhez kapcsolhatók az Árpád-kori *Potu* és *Puth*, *Puta*, *Putus* személynevek (ÁrpSzt. 650, 658). A Veszprém megyei *Patvására (Potvására)* helynevet 1292-ben *Puthwasara* alakban jegyezték fel, tehát lehetséges, hogy a *Putu* a német eredetű *Pot*, *Potu* személynév változata. Viszont MELICHnek a *Putu* név esetleges szláv eredetére vonatkozó felvetését alátámasztják a szláv (cseh) *Put-* tőből alakult *Putim*, *Puten* személynevek (SVOBODA 1966: 83, 158) és a déli szláv *put* 'peregrinatio'-ból alakult *Putislav* 'peregrinationis gloriam habens' személynév is (MARETIĆ 1886: 106, 126).

Valószínű, hogy a német eredetű *Pot* és a szláv eredetű *Put* hangzásban és írásban keveredett. Ez azonban még nem ok arra, hogy az 1055. évi *Putu* személynevet egyértelműen ismeretlen eredetűnek tekintsük, csupán azért, mert egyelőre nem tudjuk a német és szláv névalakzatokat szétválasztani.

A Balaton partján levő *seku ueieze* 'Szik vejszéje' a *putu uueieze* határponthoz hasonlóan birtokos szerkezet, azaz valakinek vagy valaminek (?) a vejszéje, halászóhelye. BÁRCZI a szerkezet első tagjának, a *seku*-nak *szék* 'mocsár, vadum, loca paludosa, lutosa' jelentést tulajdonít (BÁRCZI 1951: 23), ZELLIGER szerint pedig a szerkezet jelentése: 'mocsár halfogó rekesztéke' (ZELLIGER 2005). A *seku* 'mocsár' jelentését kétkedve fogadom, mert nem tartom ésszerűnek, hogy általában az ember által készített halfogó rekesztéket nem a készítőről vagy tulajdonosáról nevezik el, hanem a mocsárról (?), amelybe állítólag a rekesztéket betették. Különben is, honnan lehet tudni, hogy a rekesztéket mocsárban volt? A latin szöveg nem utal mocsárra, hanem halászóhelyre (in piscationibus) és nádasra (in arundinetis). Továbbá azért is kérdéses a *seku*-nak kétséget kizáróan 'mocsár stb.' jelentést tulajdonítani, mert pl. a Dömösi összeírásban, 1138-ban az egyik szolga neve *Scecu* volt, 1165-ben is szerepelt egy *Scecu* nevű comes, és talán

ide vonható a Váradi regestrumból az egyik poroszló *Ceku* neve is (ÁrpSzt. 171). Tehát az Árpád-korban volt az 1055. évi *seku* alakzathoz hasonló, talán azzal megegyezőnek tekinthető személynév is. Összegzésül: az Árpád-kori *Scecu* személynévi alakok ismeretében nagy valószínűséggel állítható, hogy a Balaton partján nemcsak egy *Putu*, hanem egy *Seku* nevű személynek is volt határjelölő vejszéje. A *Seku*, *Scecu* személynév további vizsgálatot igényel, lehetséges, hogy a név szláv eredetű, és a kezdő *s ~ sc* betűket *cs*-nek kell olvasnunk, értelmeznünk, és akkor a név összetartozik a *Chec, Cheke, Checud* stb. személynevekkel (vö. ÁrpSzt. és l. alább).

Az alapítólevélben a *halom* szó egy jelzős birtokos szerkezet második tagjaként két határpontot jelöl. A Tolna megyei *luazu holma* földrajzi névben a *halom* jelzője a *lovász,* egy (személyhez kapcsolható) foglalkozásnév. A második: a *serne holma* határjelölési pontot GYÖRFFY a Duna-Tisza közén, a *Kolon*-tótól és a *zakadat*-tól északra helyezte. BÁRCZI megfogalmazásában a *serne holma* határpont „minthogy mocsárról van szó, neve összevethető a Beregszász melletti *Szernye* mocsárnévvel", és idéz több e néven feljegyzett víznevet. A *Szernye* víznevek eredete a szláv *sъrna* 'őz' (BÁRCZI 1951: 57; vö. FNESz. 2: 574, *Szernyemocsár* a.). BÁRCZI értelmezését nehezen tudom elfogadni, mert a *serne holmu* határpontot megelőző latin szöveg nem említ mocsaras helyet. Kétségtelen, hogy e területen, a tizenötödik birtoktestben megnevezett *harmu ferteu* és a *gunu sara* határpontokban a *fertő* és a *sár* jelenthetnek vizes, sáros területeket, de ezeket a homokos, köves területek leírása követi: *babu humka, cuesti*, *fekete kumuk*, *cues humuc*. Az említett területet az alapítólevél a következőképpen jellemzi: „Mindaz, ami e helyeken gyümölcsösben, nádasban és rétekben található" (in frutectis, in arundinetis, in pratis continent; ÉRSZEGI GÉZA fordítása). Tehát nincs szó mocsárról, az alapítólevélben nem fordul elő a latin *palus* 'mocsár' vagy *stagnum* 'állóvíz, tó, pocsolya' szó. BÁRCZI a mintegy százötven évvel később, 1211-ben készült, erre a vidékre utaló határleírásból következtetett mocsárra. GYÖRFFY szerint e helyen ma is van egy 104 méteres emelkedés, amely talán azonosítható a *Serne holmu* határponttal (GYÖRFFY 1956: 414).

BÁRCZI értelmezését azért sem tudom elfogadni, mert ha – tegyük fel – volt is azon a helyen mocsár, ám egy vizenyős, mélyen fekvő területnek nem lehet *halma,* a kettő kizárja egymást. ZELLIGER már „mocsár melletti, ahhoz tartozó halom"-nak tekinti a *serne* halmát. Ha mégis elfogadnánk a *halom* jelzőjének, a *serne* alaknak a szláv *sъrna* 'őz'-ből való magyarázatát, akkor logikusabb a határpontot 'őz halmá'-nak értelmezni.

Amint az első halom tulajdonosa (jelzője) voltaképpen egy személy, egy lovász volt, ugyanúgy a *serne holmu* határpontban is a halom „birtokosa" egy személy lehetett, vagyis a *serne* alakzat személynév. Ismeretes ugyanis, hogy az ómagyar korban a *cs* hangot gyakran jelölték *s* betűvel, pl.: *Sab ~ Chab, Saba ~ Chaba, Sac ~ Chac, Sakan ~ Chakan, Sanad ~ Chanad, Sazlou ~ Chazlou, Sumou ~ Chumou, Sunoz ~ Chumoz* stb. (vö. ÁrpSzt.). A felsoroltakhoz hasonló a *Serne ~ Cherne* személynév helyesírási változata is (ÁrpSzt. 194, 710). A *Serne ~ Cherne > Cserne ~ Csernye* személynévből alakult pl. a Zala megyei *Csernefölde ~ Csörnyeföld* (CSÁNKI 3: 43). A személynév szláv eredetű, vö. déli szláv *Černa*, cseh *Č(e)rna* személynév (FNESz. 1: 345, *Csernyeföld* a.).

A Balaton déli partja mentén elterülő birtoktest egyik határpontját, *ursá*-t BÁRCZI nem tudta pontosan azonosítani, de a névalakot *ürsá*-nak olvasva mégis a Somogy megyei *Vrs (Vörs)* helynévhez kapcsolta. Elfogadva GOMBOCZ ZOLTÁN eredetmagyarázatát az *Ursa (Ürsá)* személynevet a török eredetű *ir* 'férfi' jelentésű szó *-sa* magyar képzőbokros alakjának vélte (BÁRCZI 1951: 19). ZELLIGER ugyancsak az *ürsá* olvasat alapján

MELICH felfogását követi, aki szerint *Ursa (Ürsa)* „valószínűleg *-á* kicsinyítő képzős származéka az *Örs* törzs, illetőleg nemzetségnévnek" (ZELLIGER 2005). Mivel az *Ursa* személynévvel jelölt helyet nem lehet pontosan meghatározni, ezért olvasata és a név eredete is felettébb bizonytalan. Már PAIS DEZSŐ is kifogásolta a név *ürsa* olvasatát, és felvetette az *Úr* 'dominus'-ból *Urus ~ Uros* mellett a személynévként használt *Ursa* származékot. Erre példának egy 1302-ből származó adatra (domine Rusa uxoris *Ursa*) hívta fel a figyelmet (PAIS 1955: 96). Legutóbb BENKŐ LORÁND is „erőszakolt"-nak vélte az *ü*-vel való olvasatot, és a nevet „valószínűleg az *úr* szavunk" kicsinyítő képzős alakjának tartotta (BENKŐ 2003: 170). Mivel az alapítólevélben *Ursa*-nak nevezett hely személynévi eredetéről eddig nem alakult ki minden kétséget kizáró, egyöntetű vélemény, ezért felvetek egy újabb magyarázati lehetőséget: az *Ursa* lehet német eredetű, vö. német *Urs*, *Ursa*, *Urso*, *Ursio* személynevek (FÖRSTEMANN 1854–59: 1484). Az alapítólevél hitelességét igazoló tanúk német eredetű nevei és a német eredetű *Ecli* személynévből alakult helynév mellett miért ne lehetne az *Ursa* helynév alapja is egy német személynév? Elfogadva ezt a magyarázatot, ki lehetne iktatni a kétes értékű *ürsá*-féle olvasatokból kikövetkeztetett *Vrs ~ Örs* magyarázatokat. Az 1055. évi *Ursa* névvel kapcsolatban már BENKŐ is felfigyelt egy „állítólagos nyugati kútfőből" származó (de a 18. században hamisított) *Ursus (Urzum, Urso)* nevű magyar kalandozó vezér nevére (BENKŐ 2003: 170).

Amint az 1055. évi *Ursa* névalakulat esetében, ugyanúgy számos Árpád-kori személynevünk olvasata, eredete, értelmezése közben is nagyfokú bizonytalanság és félreértés tapasztalható, aminek számos oka van. Ezek közül az egyik a magyar és szláv személynévképzők hasonlóságában rejlik. Így például a magyar *-sa* személynévképző mellett volt ugyanolyan alakú szláv *-ša* személynévképző is, ezért nem könnyű megkülönböztetni az Árpád-kori szláv *-ša* és magyar *-sa* személynévképzős neveket (l. az ÁrpSzt. a tergo adattárát). Erre példának idézem a kedvelt szláv (cseh) *-ša* képzős nevek sorát: *Bakša, Herša, Jakša, Jurša (?> Ursa), Klimša, Marša, Mikša, Simša, Tomša* stb. (SVOBODA 1966: 150), és a szerb-horvát *Demša*, *Lukša*, *Pauša*, *Vanša* stb. személyneveket (SPLITTER-DILBIROVIČ 1966: 556). A felsorolt, biztosan szláv *-ša* képzővel alakult nevek közül az Árpád-kori személynévtárban megtalálható a *Baksa,* a *Demsa,* a *Jaksa,* a *Jursa,* a *Marsa,* a *Miksa,* a *Pausa,* a *Tomsa,* a *Vansa* személynév. Ki tudja megmondani, hogy az idézett Árpád-kori neveink közül melyik a magyar és melyik a szláv személynévképzős név?

6. A Tihanyi Alapítólevél helyneveiben, földrajzi neveiben, helymegjelöléseiben előforduló személynevek eredet szerinti megoszlása: a) szláv: *Babu, Bagat, Gamas, Gunu, Knez, Koku, Mortis, Petre, Seku, Serne, Tichon, Ugrin;* b) német: *Ecli;* c) bizonytalan (német?–szláv?): *Ursa, Putu;* d) török: *Culun, Turku;* e) magyar: *Fotudi ?, Opoudi;* f) ismeretlen: *Huluoodi, Lopdi.*

A huszonegy személynévből biztosan magyar az *Opoudi* (*apa* + *-d* + *-i* véghangzó). A *Fotudi* név *Fot-* töve, valamint a *Huluoodi* és *Lopdi* – ha személynevek – szintén ismeretlen eredetűek. Tehát a szórványok magyar közszavai és a határpontok, helymegjelölések magyaros szerkezetei mellett az 1055-ben feljegyzett személynevek nagy többsége nem magyar eredetű.

7. Szokás szerint lehet hivatkozni a névdivatra: vagyis az idegen (pl. szláv) eredetű neveket viselhették magyar emberek is. Lehetséges, bár erőltetettnek vélem az 1055-ben feljegyzett nevekkel kapcsolatban névdivatról beszélni. Másrészt beigazolódott, hogy személynévből nemcsak a magyarok, hanem a szlávok is alkottak helyneveket (KRONSTEINER 1975: 9), tehát a Kárpát-medence korai előfordulású helynevei között voltak szláv névadással alakultak is; véleményem szerint ilyen volt a *Tihany* is.

Feltevésem alátámasztására KRISTÓ GYULÁra hivatkozom, aki szerint a Kárpát-medencében a 10–11. század fordulóján, de feltehetőleg már a 9. században jelentős mennyiségű szláv helynév létezett (KRISTÓ 1995: 268). KRISTÓ áttekintette a Kárpát-medence közepes és kisebb vízfolyásainak nevét a 11–13/14. századból fennmaradt emlékek alapján. Felmérése után közel kétszázötven folyó, illetve pataknevet talált szláv eredetűnek, és sok víznév meglehetett már a 9. században is. A magyarok e vízneveket a szlávoktól vették át, és „nem lehet kétség a tekintetben sem, hogy igen sok szláv nevet viselő 10. század utáni település (és annak neve) visszavezethető a 10. század előtti időbe… Mivel a magyarok négy vár (Visegrád, Csongrád, Zemplén, Nógrád) szláv nevét soha nem fordították le nyelvükre, ez arra mutat: e megnevezések szintén honfoglalás előttiek lehetnek, és azokat készen kapták az itt lakó szlávoktól" (KRISTÓ 2003: 28–31).

Tihany helynevünk magyarázatához elengedhetetlen még GYÖRFFY véleményének ismerete, aki szerint „a történelmi körülmények és a Kárpát-medence korai szláv helynévanyagának sűrűsége arra mutat, hogy a magyar–szláv egymásra hatás a Dunántúlon volt a legintenzívebb" (GYÖRFFY 1984: 638). GYÖRFFY GYÖRGYnek egy korábbi megállapítását KRISTÓ is elfogadta: „Pannonia szlovén lakossága helyben maradt, a Balaton-vidék, a Nyugat-Dunántúl és a Dráva-vidék szláv helynévanyaga tovább élt" (KRISTÓ 1995: 264; vö. GYÖRFFY 1973: 13).

Az 1055-ben feljegyzett *Tihany* helynév eredetét MELICH JÁNOS a következőképpen magyarázta: „a szlávságban a *tichъ, tihъ* (csendes) melléknévből számtalan helynév… és személynév (…és ebből helynevek) keletkezett (idevaló pl. *Tihamér* = *Tihomir*), azt tartom, e név szláv *Tihoń* vagy *Tihońa*...személynévből való" (SzlJsz. 1/2: 129).

KISS LAJOS a cseh *Tichoń* ('csendes, halk szavú ember') személynévvel hozza közvetlen kapcsolatba helynevünket. Hasonló alakú, de más eredetű személynevek előfordulnak a lengyel, a bolgár és az orosz névanyagban egyaránt (FNESz). Erről az igen korai előfordulású, szláv eredetű *Tihany* személynévről névdivatra hivatkozva azt feltételezni, hogy a személynevet magyar ember is viselhette, a fantázia körébe tartozónak vélem. Mi a bizonyíték e feltevésre? A *Tihany* személynév nem volt gyakori sem a korai Árpád-korban, sem később, helynévi előfordulásán kívül egyetlen *Tichon* apanevünk van 1211-ből (ÁrpSzt. 755). A szláv alapszóból származó *Tihomir* személynévre pedig nincs adatunk 1301-ig. Ugyanígy nehezen tudom elfogadni, hogy a *Tihany* helynév magyar névadással keletkezett (vö. FNESz.), illetőleg „a névadó közösség a magyar volt" (ZELLIGER 2005). E határozott kijelentéseket meg kellene indokolni egy 1055-ben feljegyzett, szláv eredetű személynévből keletkezett helynév esetében. Az nem lehet magyarázat, hogy „általában" (!?) a Kárpát-medence helynevei magyar névadással jöttek létre. Ha azonban figyelmesen olvassuk és értelmezzük az alapítólevélnek a *Tihany* helynevet tartalmazó szövegrészét, akkor a magyar névadás elmélete helynevünkkel kapcsolatban erősen kérdésessé válik.

A latin szövegben ez áll: „in loco **qui uulgo dicitur** *tichon* super *balatin*" (**a nép nyelvén** *tichon*-nak nevezett, a *balatin* fölé magasodó helyen – SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása, in: ZELLIGER 2005; kiemelés – F. K.). Ha a **nép nyelvén** *Tichon*-nak nevezték a helyet, akkor a feljegyzés időpontjában a nép körében már hagyományként élt a hely neve. Egyébként miért írta volna ki a jegyző a „qui uulgo dicitur" 'a nép nyelvén' szöveget az oklevélben kizárólag a *Tihany* helynév előtt, a többinél viszont nem? Ezt a fordulatot nem lehet az oklevélíró véletlenszerű, változatos stílusra való törekvésével magyarázni. A helynév előtt a „qui uulgo dicitur" kitétele fontos lehetett, ezért nem lehet fölötte elsiklani, nem észrevenni a kitétel rejtett jelentését, üzenetét. Vagyis mivel a *Tihany* helynév kiemelten a nép nyelvében élt, ebből következik, hogy a helynév már jóval az oklevél 1055. évi kelte előtt létezett. Kérdés ezek után: magyar névadó közösség hozta-e létre *Tihany* helynevünket?

Tihany helynevünk MELICH magyarázata értelmében úgy is keletkezhetett, hogy a szláv *tichъ, tihъ* 'csendes' melléknévből alakult a szláv személynév, és a személynévből a szláv helynév (l. fent). Ezzel kapcsolatban MELICH hivatkozott FRANZ MIKLOSICH „Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen" című művének 246. oldalára, ahol a szlovén „*tihina Tihain*" helynevet meg is találjuk a szláv melléknévből alakult helynevek között. A MELICHtől idézett karinthiai adat (1134: „*Tychonia* testis"; SzlJsz. 1/2: 129) előfordul OTTO KRONSTEINERnél is a *tichъ* 'still' melléknévből alakult *Tihca*, *Tichodrag*, *Tichomira* nevek között (KRONSTEINER 1975: 75).

GYÖRFFY és KRISTÓ fent idézett megállapításai, hogy „Pannonia **szlovén** lakossága helyben maradt, a **Balaton-vidék**, a Nyugat-Dunántúl és a Dráva vidék **szláv helynévanyaga tovább élt**" (kiemelés – F. K.), valamint MELICH utalása a szlovén *tihina*, *Tihain* helynévváltozatokra arról győztek meg, hogy az 1055-ben feljegyzett, Balaton fölötti hely, melyet „vulgo" 'közönségesen, a nép nyelvén' *Tichony*-nak neveztek a 9–10. században (vagy még korábban), szláv, közelebbről szlovén névadással keletkezett, és a helynevet a magyarok változtatás nélkül vették át, mint a *Csongrád, Nógrád, Visegrád* és *Zemplén* várak neveit.

Hivatkozott irodalom

ÁrpSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár.* Budapest.

BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Budapest.

BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest.

FEHÉRTÓI KATALIN 2005. Feltevések és magyarázatok *-j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről. *Magyar Nyelv* 454–61.

FÖRSTEMANN, ERNST 1854–1859. *Altdeutsches Namenbuch* 1–2. Nordhausen.

GYÖRFFY GYÖRGY 1956. A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND. Budapest. 407–15.

GYÖRFFY GYÖRGY 1973. A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. *Valóság* 1–16.

GYÖRFFY GYÖRGY 1984. Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: SZÉKELY GYÖRGY főszerk. *Magyarország története* 1/1. Budapest. 1984.

KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15: 200–5.

KRISTÓ GYULA 1995. *A magyar állam megszületése.* Szeged.

KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest.

KRONSTEINER, OTTO 1975. *Die alpenslawischen Personennamen.* Wien.
MARETIC, TOMISLAV 1886. *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba.* Zagreb.
MELICH JÁNOS 1935. Latinbetűs helyesírásunk eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 98–140.
PAIS DEZSŐ 1955. 1055–1955. *Magyar Nyelv* 3–9.
PRT. = *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* 1–12/B. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Budapest. 1902–1916.
SMIČIKLAS, TADEUS – KOSTRENČIĆ, MARKO szerk. 1904–1934. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie ac Slavoniae* 2–15. Zagrabie.
SPLITTER-DILBEROVIĆ, VERA 1966. *Beitrage zur Bildung der serbokroatischen Personennamen.* Meisenheim am Glan.
SVOBODA, JAN 1966. *Staročeská osobní jména a naše příjmení.* Második kiadás. Praha.
SzlJsz. = MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink* 1–2. Budapest.
ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.

FEHÉRTÓI KATALIN

KATALIN FEHÉRTÓI, **On the origins of personal and place-names in the Tihany Foundation Deed**

An overall linguistic description of The Tihany Foundation Deed (1055) was performed by GÉZA BÁRCZI in his book "The Tihany Foundation Deed as a Linguistic Record" in 1951. In possession of personal name data of the Arpadian Age turned up recently and with full knowledge of the results of the latest historical and etymological research concerning proper names the author concludes that the opportunity to revise the origins of certain 1055 personal names presents itself. Having collected many personal name data from the Arpadian Age the author concludes that it is necessary to revise the conventional conceptions on the origins of certain 1055 personal names in the light of the results of the latest historical and etymological research concerning proper names. The context of the place-name *Tihany*, especially the phrase "qui uulgo dicitur" preceding it, makes the author assume that the given place-name had already survived as a tradition in the collective memory of people, thus it must have been born before 1055. *Tichon*, a personal name of Slavonic origin, served as a basis not for a Hungarian place-name, but for a Slavonic, more precisely for a (Pannonian) Slovenian place-name in the 9th–10th centuries (or even before), which was borrowed by the Hungarians.